

बोलीमहर्षी

मुख्य संपादक
डॉ. तीर्थराज कापगते

डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर यांचा
अमृतमहोत्सवी सन्मानग्रंथ

बोलीमहर्षी

मुख्य संपादक
डॉ. तीर्थराज कापगते

तारा प्रकाशन, साकोली, जि. भंडारा, महाराष्ट्र

BOLIMAHARSHI (MARATHI)

Chief Editor : Dr. Tirtharaj Kapgate

प्रकाशक :

तारा प्रकाशन, नहर रोड, प्रगती कॉलनी, सेंदुरवाफा/साकोली,
जि. भंडारा, महाराष्ट्र, ४४१८०२,
संपर्क : ७५८८८८०९९५, ७५८८०९९६

प्रथमावृत्ती : दि. ११ ऑक्टोबर २०२२

अक्षर जुळवणी :

यश प्रिंटींग प्रेस, पिंपळगांव/स.

मुद्रक :

संतकृपा मुद्रणालय, महाल, नागपूर

मुखपृष्ठावरील रेखाटन :

चित्रकार सुदर्शन बारापात्रे, चंद्रपूर

शीर्षकाचे अक्षरलेखन :

प्राचार्य सदानंद बोरकर, नवरगाव

मूल्य : रुपये ७५०-०० केवळ

ISBN- 978-81-92-571-928

अनुक्रमणिका

संपादकीय संवाद - डॉ. तीर्थराज कापगते, नागपूर	११
डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर : एक ऊर्जास्रोत - डॉ. गिरीश गांधी, नागपूर	२४
पूर्वार्ध	
१. लोकसंस्कृतीचे उपासक डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर - डॉ. प्रभाकर मांडे, अहमदनगर	२९
२. परिश्रमपूर्वक केलेला अभ्यास - डॉ. कल्याण काळे, पुणे	३३
३. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर : दोन आकलने - सतीश काळसेकर, मुंबई	३५
४. डॉ. बोरकर आणि वि.सा.संघ - मनोहर म्हैसाळकर, नागपूर	३७
५. झाडीबोली चळवळीचे वेगळेपण - डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी, नागपूर	४०
६. माझे वाङ्.मयीन मित्र - डॉ. मदन कुलकर्णी, नागपूर	४३
७. तपस्वी डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर - डॉ. किशोर सानप, नागपूर	५०
८. फकिरी आणि श्रीमंतीही - श्रीपाद अपराजित, नागपूर	५८
९. दोन प्रसंग, एक अनुबंध - हिरामण लांजे, नागपूर	६३
१०. झाडीबोलीचे नामदाता - ना. गो. थुटे, वरोरा, जि. चंद्रपूर	६६
११. बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व - प्राचार्य डॉ. गुरुप्रसाद पाखमोडे, भंडारा	७०
१२. अभिरूप न्यायालयात डॉ. बोरकर - डॉ. राजन जयस्वाल, नागभीड, जि. चंद्रपूर	७४
१३. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर आणि मी - लखनसिंह कटरे, बोरकन्हार, गोंदिया	७७
१४. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर : एक समर्थ व्यक्तिमत्त्व - सौ. प्रतिभा कुलकर्णी नागपूर	८४
१५. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर आणि कोहळी ग्रंथ - प्राचार्य डॉ. विजय हंबर्डे, नागपूर	८९
१६. शोध यात्रेचे सांगाती - डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर - डॉ. मनोहर नरांजे नागपूर	९४
१७. एक संयमी, सर्जक आणि सत्कर्मी व्यक्तिमत्त्व - भाऊ गावंडे, नागपूर	९८
१८. यांना ऐकायला कसे येतात ? - वसंत वाहोकार, नागपूर	१०३
१९. समविचारी स्नेही - डॉ. बाळ पदवाड, नागपूर	१०५
२०. झाडीबोलीचा परशुराम - डॉ. अजय कुलकर्णी, नागपूर	१०९
२१. माझे बालमित्र डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर - डॉ. हेमकृष्ण कापगते (माजी आमदार), साकोली, जि. भंडारा	१११

४५. एक प्रेरणादायी कर्तृत्व - डॉ. नरहरी खुणे, नागपूर २०१
४६. झाडीपट्टीचे लोकरामायण : अभिनव उपक्रम -
डॉ. शरद मेश्राम, अर्जुनी (मोरगाव) जि. गोंदिया २०४
४७. डॉ. बोरकरांचे प्रथम व एकमेव ग्रंथ - डॉ. नरेंद्र आरेकर,
कुरखेडा, जि. गडचिरोली २०७
४८. आचार्य पदवीचे श्रेष्ठ मार्गदर्शक : डॉ. बोरकर - डॉ. सुधाकर
नंदनवार, भिवापूर, जि. नागपूर २१०
४९. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर आणि लाखनी - डॉ. सुरेश खोब्रागडे,
लाखनी, भंडारा २१४
५०. डॉ. बोरकरांचे प्रथम व एकमेव उपक्रम - डॉ. संजयकुमार निंबेकर,
लाखनी, जि. भंडारा २१८
५१. मुकुंदराज गौरव सोहळ्याचे जनक - शरद सहारे, वेलतूर, जि. नागपूर २२०
५२. दिनदर्शिकेवर डॉ. बोरकरांची कविता - प्राचार्य वासुदेव राघोर्ते, नागपूर २२४
५३. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर - दिलीपकुमार की अमिताभ ? सौ. कल्पना
नरांजे, नामपूर २२६
५४. एक नाट्यवेडा अवलिया - यादोराव कापगते, रेंगेपार, (कोहळी)
जि. भंडारा २२८
५५. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकरांची पदे दंडारीत - राजेंद्र बडोले, सालेकसा,
जि. गोंदिया २३०
५६. डॉ. बोरकर : एक शीघ्रकवी : म. गो. राऊत, साकोली, जि. भंडारा २३५
५७. तो राजहंस एक! - बुधाराम लांजेवार, सेन्दुरवाफा, जि. भंडारा २४०
५८. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर - बस नाम ही काफी है! - लोकराम शेंडे
बुटीबोरी, नागपूर २४५
५९. लोककलावंत, संपर्क दौरा आणि सोयरिक - शाहीर अंबादास नागदेवे,
लाखनी, जि. भंडारा २४९
६०. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर आणि खडी गंमत - शाहीर बहादुला बुराडे,
सावनेर, जि. नागपूर २५२
६१. लोककलाकारांचे देवदूत - शाहीर सुबोध कान्हेकर, भंडारा २५५
६२. काका थाळी मागवू नका! - शाहीर विजय चकोले, खंडाळा,
जि. नागपूर २६२
६३. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर आणि कलांगण - शाहीर पुना अवरसे,
कुंबीटोला, जि. गोंदिया २६४

आचार्य पदवीचे श्रेष्ठ मार्गदर्शक

डॉ. सुधाकर नंदनवार,

भिवापूर, जि. नागपूर

संपर्क क्र. ९४२३६२६३८४

कौटुंबिक, सामाजिक जबाबदारी लीलया पेलून संपूर्ण आयुष्य ज्यांनी ज्ञान साधनेत वेचले, शैक्षणिक क्षेत्राबरोबरच सांस्कृतिक क्षेत्रात अमूल्य योगदान देऊन लोककलावंताना आयुष्य बहाल करणारे, झाडीबोलीच्या सन्मानासाठी अविश्रांत झटणारे ज्ञानयोगी म्हणजेच गुरुवर्य डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर सर.

संपूर्ण आयुष्य ज्यांनी शैक्षणिक क्षेत्र आपले केंद्रबिंदू समजून सोबत सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांच्या उन्नतीसाठी खर्ची घातले अशा अविरत मेहनत, अढळ निष्ठा, निरलस निस्पृह ज्ञानदान व सेवाभाव या सद्गुणांचा मानदंड असलेल्या गुरुवर्यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील भरीव योगदान व उत्कृष्ट सेवा, ज्ञान साधनेतून शेकडो ग्रंथांचे निर्माण, सेवानिवृत्तीनंतरही पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाच्या विद्यार्थ्यांना ज्ञानार्जन, लोककलावंताना शासनाकडून आर्थिक मदत मिळविणारे, दंडार, खडीगंमत, डहाका, गंगासागर, राधा इत्यादी लोकनाट्यांना संजीवनी देणारे, गरीब होतकरू व सर्वच स्तरातील आचार्य पदवीच्या संशोधकांना मार्गदर्शन, उत्तमोत्तम समाजसेवक तसेच ज्ञानपिपासूचे कार्य अविरतपणे चालविणाऱ्या गुरुवर्यांस माझे वंदन करतो.

पितृतुल्य अशा डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर या गुरुवर्यांची माझी भेट व ओळख तशी फार उशिराने म्हणजेच २००२ या वर्षी झाली. माझ्या आचार्य पदवीच्या संशोधन कार्याच्या प्रसंगाने मी त्यांना भेटण्यासाठी आग्रह धरला. तेव्हा सरांनी मला 'साकोली येथे भेटा' असे सांगितले व तेही दूरध्वनीवर. मी भिवापूरवरून माझ्या स्वगावी उन्हाळ्याच्या सुट्टीत गेलो असतांना सरांना पीएच. डी. च्या संशोधनाच्या मार्गदर्शनासाठी साकोली इथे भेटण्यासाठी घरी गेलो. नेमक्या त्याच वेळी काही दिवसाअगोदर सरांना हृदयविकारासंबंधी शस्त्रक्रिया झालेली होती व सर आराम करीत

होते. सर व मी मनमोकळेपणाने अर्धा तास बोललो. सरांना मी माझे पीएच. डी. चे मार्गदर्शक होण्यासाठी विचारणा केली. तेव्हा त्यांनी स्पष्ट शब्दात सांगितले, 'मी नागपूर विद्यापीठात व कुठेही पीएच. डी. चा रीतसर मार्गदर्शक नाही.' मी जरासा निराश झालो व सरांना म्हटले की, मी 'भंडारा जिल्ह्यातील दंडार' या लोकनाट्यावर पीएच. डी करायचे ठरविले आहे व तुमच्या मार्गदर्शनाशिवाय माझी पीएच. डी. होणार की नाही याबद्दल माझ्या मनात शंका निर्माण व्हायला लागली आहे. तेव्हा मी सरांना आवर्जून सांगितले की, मी मार्गदर्शक दुसरे घेतो; परंतु माझे खरे मार्गदर्शक तुम्हाला व्हावेच लागेल सरांनी कोणताही किंतु परंतु न बोलता 'तुम्ही निवडलेला विषय खूप चांगला आहे. नोंदणी लवकर करून घ्या. मी तुम्हाला संपूर्ण सहकार्य आणि मार्गदर्शन करेन', असे म्हटल्यावर माझ्या पीएच. डी. च्या कामाचा अर्धा भाग तेव्हाच कमी झाला. मी लगेच जुलै महिन्यात पीएच. डी. ची विद्यापीठात नोंदणी केली व कामाला लागलो. सरांसारखे गुरुवर्य व मार्गदर्शक माझ्या पाठीशी असतांना संशोधनाची गती तीव्रतेने वाढली. रेंगेपार (कोहळी) हे आदरणीय सरांचे मूळ गाव. मी सरांना फोन करून सांगितले की मला पुस्तकांची गरज आहे. तेव्हा त्यांनी म्हटले 'माझ्या घरीच वाचनालय आहे व माझ्याकडे दंडार विषयावरील व संबंधित पुस्तके आहेत; तुम्ही घरी या.' असे बोलताच मी लगेच रेंगेपार इथे जाऊन सर्व पुस्तके विकत घेतली व मला त्यांनी 'या पुस्तकांचा आधार घेऊन लिहा आणि मला दाखवा. अडचण आली तर तुमच्या मार्गदर्शकाला विचारा. शेवटी मी सांगतोच'..असे म्हणून सरांनी माझ्या संशोधनकार्यात आवड निर्माण केली. असे व्यासंगी मार्गदर्शक मला मिळाले याचा मला सार्थ अभिमान आहे.

मी पांढरवाणी (मालगुजारी), जि. गोंदिया या माझ्या जन्मगावी लहानपणपासून दंडार लोकनाट्य पाहता आलो असल्यामुळे या लोकनाट्याची आवड व संशोधनाची इच्छा आधीपासून माझ्या मनात होतीच. त्यातही डॉ. बोरकर सर दंडार लोकनाट्याचे अभ्यासक व कलावंतही आहेत हे समजल्यावर मी सरांच्या मार्गदर्शनात आपल्या संशोधनाची गती वाढविली. झाडीपट्टीत दंडार लोकनाट्य फार पूर्वीपासून प्रचलित असून लोकांचे अतिशय आवडते

असे हे लोकनाट्य आहे. दंडार या लोकनाट्याची दिवाळीनंतर भाऊबीजेपासून मंडईत चांगलीच रेलचेल असते हे मी आधीपासूनच अनुभवत आलो होतो. त्यामुळे माझ्या संशोधनाचा मार्ग आणखी सुलभ झाला. मला यावेळी दिवाळीच्या सुट्यांमध्ये भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यांतील अनेक गावांतील दंडार मंडळांना भेटी देण्यासाठी, तसेच दंडारीच्या कार्यक्रमाचे छायाचित्रे घेण्यासाठी सांगणारे मार्गदर्शक म्हणजेच डॉ. बोरकर सरांमुळे मला ही संधी प्राप्त झाली. वेळोवेळी निरनिराळ्या गावांतील प्रसिद्ध शाहिरांच्या मुलाखती घेण्यासाठी मदत करणारे व प्रसंगी माझ्यासोबत येऊन सहकार्य करणारे सर हे श्रेष्ठ मार्गदर्शक होत. भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यांतील शाहिरांकडे दंडारीच्या लावण्यांच्या हस्तलिखित वह्यांची माहिती सांगणारे जाणकार असे व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच गुरुवर्य बोरकर सर. मी पालांदूर/चौ. इथून सरांच्या घरी रेंगेपार/कोहळी येथे सतत वीस ते पंचेवीस दिवस दुपारी चारपासून रात्रीचे आठ नऊ वाजेपर्यंत थांबून माझी पीएच. डी. ची सर्व प्रकरणे नीट तपासून घेतली. परंतु सरांनी कधी नकार दिला नाही. मी सर्व सरांच्या मदतीने व मार्गदर्शनाने माझ्या आचार्य पदवीच्या प्रबंधाचे लेखनकार्य केले.

आचार्य हरिचंद्र बोरकर सर नागपूर विद्यापीठाचे आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक नसतांना ज्ञानाने व मनाने असे खरे मार्गदर्शनाचे कार्य करताना मला आचार्य पदवीच्या संशोधनासाठी सरांनी जे बहुमूल्य असे मार्गदर्शन केले त्यांचे ऋण मला कधीच विसरता येणार नाही. मला डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर सरांनी आचार्य पदवीच्या संशोधनासाठी मार्गदर्शन केल्याचे मी माझ्या अनेक प्राध्यापक मित्रांना सांगितले आणि नित्य सांगत असतो. त्यांनीही सरांकडून मार्गदर्शन व मदत मिळविली. अनेकांना आचार्य पदवी संपादन करता आली. त्याचे खरे श्रेय गुरुवर्य आचार्य बोरकर सर या विभूतीस आहे. अशा प्रकारच्या नावाप्रमाणेच राजा हरिश्चंद्रासारख्या विशाल अंतःकरणाचे ज्ञानयोगी गुरुवर्य बोरकर सर नावाप्रमाणेच राजे आहेत. त्यांच्या कृतज्ञतेचे ऋण कधीही न फेडता येण्यासाखच आहेत. म्हणूनच मी त्यांच्या सदैव ऋणात राहू इच्छितो.

आपल्या जीवनावर ठसा उमटविणारे अनेक शिक्षक शैक्षणिक काळात आपल्या सहवासात येत असतात. त्या अनेकांपैकी शैक्षणिक क्षेत्रात मला आचार्य पदवीच्या मार्गदर्शनासाठी जणू एक दीपस्तंभासारखे मिळालेले गुरुवर्य आचार्य बोरकर सर. ज्ञानार्जनाबरोबर सतत अहोरात्र वाचन करून नवनवीन ग्रंथनिर्मिती करणारे, अनेकविध विषयांवर शेकडो पुस्तके लिहिणारे साक्षात ज्ञानमहर्षी यांच्याप्रती मी अभिष्टचिंतन करतो व ईश्वरचरणी प्रार्थना करतो की, गुरुवर्य बोरकर सरांना उदंड आयुष्य लाभो व त्यांच्या ज्ञानपिपासू वृत्तीतून बहुमुल्य अशा ग्रंथांची निर्मिती होऊन माय मराठीची सेवा घडत राहो, हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना.

०००